

КУЛЬТУРА ДОНОСІВ ТА ВИНАЙДЕННЯ «ВНУТРІШНЬОГО ВОРОГА» В КИЄВІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано практики доносів та звинувачень, до яких вдавалися кияни для ініціювання «внутрішнього ворога». Вказано, яким був офіційний дискурс влади щодо ворожих державі категорій населення. Розглянуто різні категорії таких ворогів (німецькі та австрійські піддані, російські німці та євреї, самотні жінки, порушники порядку) та запропоновано пояснення мотивів тих, хто писав доноси або звертався до поліції зі звинуваченнями на адресу неблагонадійних мешканців Києва.

Ключові слова: доноси, внутрішній ворог, Київ, Перша світова війна.

Перша світова війна, як і будь-яка інша війна, багата прикладами винайдення нових ідентичностей, змін соціальних ролей, конструювання образу нового «Іншого»/«ворога» в рамках політично та ідеологічно визначеного дискурсу. Нижче я спробую розглянути одну з практик, що витворювалася в рамках такого дискурсу і впливала на формування тогочасної міської політичної культури, – практику доносів¹. Такий тип культури розглянула Уенді Голдман (Wendy Goldman) у монографії «Inventing the enemy: denunciation and terror in Stalin's Russia» («Винайдення ворога: доноси та терор у сталінській Росії»). У заключній частині американська дослідниця зазначає: «... Члени партії, робітники, директори магазинів, інженери, управлінці та інші працівники заводів стали як агентами, так і жертвами політичної культури, пов'язаної з ідентифікуванням та знищенням ворогів» [22, с. 298]. Доноси, таким чином, були результатом дії, до якої був залучений ледь не кожен у добу сталінізму. Як підкреслює Уенді Голдман, «працівники, які працювали поруч, писали взаємні обвинувачення і потім продовжували працювати разом, не знаючи про зраду з боку іншого. Такі доноси, або *заявлення*, часто призводили до розслідувань або арештів» [22, с. 299]. Однак такі прояви практики доносів не були чимось новим для радянських громадян. Значною мірою вони були апробовані і під час Першої світової війни тоді ще підданими Російської імперії. У радянський період вони лише набули масовості і переважно призводили до засудження (арешту/страсти) обвинувачених. Нижче я спробую простежити коріння культури доносів у попередній період, тобто під час Першої світової війни, беручи за приклад міську політичну культуру Києва.

Тема доносів у контексті винайдення «внутрішнього ворога» береться до уваги дослідниками під час аналізу політики влади щодо іноземних громадян, представників етнічних груп, у студіях націоналізму за часів війни тощо [23–27]. Ерік Лор (Eric Lohr) досить ґрунтовно описав загальний контекст війни, в якому доноси квітли як дія небайдужої людини. Цей контекст включав накази міністра внутрішніх справ Російської імперії та Ставки, якими регулювалося ставлення до певної групи людей в імперії. Ця група людей, своєю чергою, складалася з т. зв. «підданих ворожих держав», людей, котрі вже роками проживали в Російській імперії, але так і не звернулися за отриманням її підданства [25, с. 2–4, 122–129]. Як показує Оксана Вільшанська, дії, зокрема, київської влади також були спрямовані на те, щоб максимально швидко ідентифікувати всіх німецьких та австрійських підданих у Києві. Так, за розпорядженням генерал-губернатора Трепова від 28 липня, мешканці міста мали доповісти про проживання таких осіб у їхніх будинках, готелях тощо міській поліції протягом доби [4, с. 448]. Водночас у перші тижні війни накази щодо арешту або депортації до внутрішніх губерній імперії неросійських підданих перевидавали і уточнювали у відповідних відомствах декілька разів. Вони ставали жорстокішими стосовно підданих ворожих держав німецького та австрійського походження (ув'язненню підлягали всі чоловіки віком 18–45 років), але щодо тих, хто був слов'янського походження, накази щоразу ставали м'якшими і вже не вимагали арешту або вислання [14, арк. 103]. Однак це не означало, що слов'яни не могли бути ув'язненими. Чимало німецьких або австрійських підданих слов'янського походження потрапило до київських в'язниць наприкінці липня та в серпні 1914 р.

¹ Ця стаття постала завдяки співпраці з Центром міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів).

Попри те, що загалом такі випадки свідчили про період формування та кореляції імперської політики щодо визначення нового «ворога» в умовах щойно розв'язаної війни, вони також вказували на те, що паралельно до війни на фронті розгорталася додаткова війна в тилу (в межах т. зв. «домашнього фронту»), і окреслити її можемо як «війну зі шпигунами». І хоч вона й почалася ще до інциденту в Сараєво, з початком війни шпигуноманія набрала колосальних обертів. Очолило її також військове командування. Як показує Ерік Лор, командувач Ставки Ніколай Ніколаєвіч Янушкевіч був одним з ініціаторів кампанії, спрямованої на «викорінення шпигунів з-поміж ворожих підданих, російських німців та євреїв» [25, с. 19–20]. Людей заохочували інформувати відповідні відомства про будь-яку підозрілу поведінку. Як результат військова влада отримала тисячі доносів протягом перших місяців війни [25, с. 153, 221]. Подібний прояв пильності з боку пересічних громадян (селян та містян) проаналізував Марк Гатлі (Mark Hatlie) на прикладі Риги. Водночас німецький дослідник показав, що переважно йшлося про безпідставні звинувачення, внаслідок чого поліція опинялася заручником внутрішнього міжетнічного конфлікту. Донос часто ставав проявом давніх антинімецьких настроїв на латвійських теренах [24, с. 162–167]. Таке полювання на шпигунів усіяло заохочувала преса [25, с. 20, 26–27]. Якщо американський історик робить узагальнення і доходить висновків, аналізуючи центральні газети, то український дослідник Іван Басенко розкриває подібний порядок денний київської преси. Досліджуючи образи німців у київській пресі під час Першої світової війни, він показує, що полювання на шпигунів було однією з тем, яку особливо розвивали на шпальтах націоналістичної преси. Наприклад, газета «Київ» (заснована Київським товариством поширення друкованого слова) почала називати євреїв, поляків та німецьких колоністів «потенційними шпигунами» ще до початку війни. Водночас саме газети активно експлуатували образи «внутрішнього ворога», демонізували «Іншого» та посилювали градус шпигуноманії в роки війни [2; 3]. Публікуючи різні шпигунські історії, преса повідомляла своїм читачам про потенційну небезпеку і тим самим підказувала їм, де шукати шпигунів та як розпізнати ворога у своєму оточенні.

Таким чином, з одного боку, центральна влада визначала «внутрішнього ворога» та класифікувала його в наказах як «ворожих підданих» (німців, австрійців, євреїв). З іншого боку, преса намагалася показати різні личини шпигунів у повсякденному житті. З огляду на це постає

дослідницьке питання, чи можна простежити вплив обох цих дискурсів на те, як мешканці міста включалися в «полювання на шпигунів» та у війну з «внутрішнім ворогом». Я спробую дати відповідь на це питання, аналізуючи приклади доносів та справ ув'язнених, які я знайшла в матеріалах київських архівів. Наскільки можливо, такі приклади буде погруповано за темами та мотивацією тих, хто вдавався до написання доносів або ж повідомляв про потенційного «ворога» поліцейським чинам в інший спосіб.

Відповідно до наказів, які отримала київська жандармерія 25 липня 1914 р., було визначено три категорії осіб, яких слід було заарештовувати: підозрілі іноземці, політично ненадійні російські піддани; різного роду волоцюги, піднаглядні тощо. Заарештовані за доказами щодо шпигунської діяльності мали бути негайно передані суду, а ті, кого арештували лише за підозрою у шпигунстві, мали бути вислані у внутрішні губернії – В'ятську, Вологодську та Оренбурзьку [14, арк. 21–24]. На виконання цих наказів знаходимо матеріали про підозрілих волоцюг, яких арештували в Києві в липні та серпні. Зупинюся лише на двох прикладах. У липні був заарештований Дмитро Чаус із Холмської губернії. Його ув'язнили в Київській губернській в'язниці, а потім депортували до В'ятки. Йому було 44 роки, і він мав прострочене посвідчення особи, яке втратило чинність у грудні 1913 р. Тож він не мав документа на підтвердження своєї особи, і це було головною причиною його арешту. Утім, заслуговує на увагу й інша причина, чому він потрапив під підозру. Затримали його на цегляному заводі як незнайомця, який «бесцельным появлением среди рабочих навлек на себя подозрения в шпионстве в пользу Австрии и имея в виду, что, хотя задержанный и отрицает всякое участие в шпионстве, объясняя, что постоянно проживает в Холмской губернии и прибыл на кирпичный завод с целью поступить на работу, но никаких доказательств в подтверждение своего заявления не представил» [19, арк. 341].

Історія іншого австрійського підданого Франца Вітушка завершилася дещо інакше. Він був затриманий наприкінці липня. Причина відправлення до Київської губернської в'язниці була така: «задержанный определенных занятий и квартиры не имеет и личность его никому не известна, а национальный вид задержанным хотя и предъявлен, но им не может быть удостоверена точно личность его и наконец появление его как австрийского подданного в незнакомой местности без определенных занятий дает основание подозревать в принадлежности его к числу военных шпионов»

[18, арк. 429]. Через декілька днів після ув'язнення його звільнили. На мою думку, це було пов'язано з його літнім віком (54 роки) та тим, що за походженням він, найвірогідніше, був чехом, а отже, вже не підлягав ув'язненню.

Обидва ці приклади нагадують про гучний кейс ще з березня 1914 р. Йдеться про т. зв. «аферу Локцевича». Станіслава Станіславовича Локцевича заарештували 24 березня. Газета «Київ» про це писала так: «Вчера по Костельной улице № 6 был задержан австрийский шпион, который под видом представителя от “Брокгауза и Эфрона” заходил к офицерам, пытаясь узнать военные секреты. Шпион заключен под стражу. Предполагается, что со шпионом N было несколько лиц, которые под видом распространения периодических изданий пытались узнать секреты военного ведомства» [19, арк. 164]. Однак дійсність виявилася менш шпигунською, але більш авантюрною. Ситуація виглядала таким чином: «24 марта к проживающему в г. Киеве по Костельной улице в доме № 6, агенту по продаже энциклопедического словаря “Брокгауза и Эфрона” русскому подданному Николаю Ланксеу явился крестьянин Станислав Локцевич и предложил ему свои услуги по распространению в Киеве названного выше издания. Во время переговоров об условиях продажи словаря Локцевич между прочим заметил Ланксеу и присутствовавшему при этом компаньону Ланксеу студенту Марку Слуцкому, что можно было бы сделать более выгодное дело, но для этого необходимо иметь около 10 человек агентов, чтобы при помощи их узнать адреса “бедных офицеров”. На дальнейшие расспросы Слуцкого Локцевич объявил, что с помощью этих офицеров возможно устроить “маленькую государственную комбинацию”. После этого Локцевич немедленно был удален из квартиры Ланксеу и затем передан в руки полиции. При допросе Локцевич подтвердил заявление Ланксеу и Слуцкого и объяснил, что он явился к Ланксеу, желая узнать, не занимается ли последний шпионством, в надежде получить за это, в случае удачи, вознаграждение от властей» [19, арк. 165–168]. Як бачимо, прагнучи наживи, Локцевич переграв самого себе і сам був звинувачений у шпигунстві. Цей приклад можемо вважати також показовим для розуміння того, як, знаючи принципи «полювання на шпигунів», окремі особи могли шукати потенційних жертв для різних протиправних дій. Водночас цікавою в цьому випадку є мотивація – отримати фінансову винагороду – на противагу до двох розглянутих вище, в яких йшлося про вияв лояльності щодо держави та прояв пильності.

Чітке розуміння того, хто потрапляє у визначену згори групу «внутрішнього ворога», демонструє така справа. 10 жовтня 1914 р. газета «Київ» опублікувала статтю «Німці на російській службі», в якій розглядалася ситуація в Міністерстві освіти. Це був період, коли розпочалися звільнення професорів німецького походження з навчальних закладів і установ. Наприкінці статті автор зазначив: «В Киевском университете, напр., есть профессор, русский немец, по происхождению колонист из южных наших губерний. Родился, вырос и воспитался он в России, на русские деньги, свыше 30 лет состоит он на русской службе, но своих сыновей <...> вырастил и воспитал в Германии и в таком духе, что один из них уже перешел в германское подданство и, может быть, сражается в вражеской армии против России, а другой замешкался и не успел проделывать до войны тот же фортель, хотя и начал дело» [13]. Хоча автор статті не називає імені, ми знаходимо його в документах Київського навчального округу. Йшлося про професора лінгвістики Федора (Фрідріха) Кнауера, дружина і два сини якого від 1907 р. проживали в Єні, де зустрів війну і сам професор. Тож метою публікації, безперечно, було донести на професора і розпочати публічну кампанію за його звільнення з університету та виселення з Києва. Незважаючи на всі заходи, вжиті університетськими колегами, проф. Кнауер (на той час мав 65 років) був депортований у Томську губернію в грудні 1914 р. [21, арк. 123]. Його звинувачували в тому, що, будучи російським підданим, він надалі залишався відданий службі Німеччині. У листопаді 1916 р. деякі професори Київського університету спробували ще раз вступитися за свого колегу, звертаючись до начальника Київського військового округу з проханням сприяти хоча б переселенню проф. Кнауера до південнішого університетського міста, наприклад, у Казань, де він міг би завершити свою роботу над підручником із санскриту [8, арк. 5, 15]. Однак такого дозволу не дали. Відтак проф. Кнауер помер у Томській губернії в грудні 1917 р.

Якщо за кампанією проти проф. Кнауера стояли київські російські націоналісти, то в наступних прикладах можемо побачити, як використовували боротьбу з «внутрішнім ворогом» пересічні кияни. В архівних матеріалах можна знайти чимало прикладів, як людей оговорювали їхні сусіди або знайомі. Показовою є справа Людмили Краус кінця 1914 р. На неї доніс її сусід, сотник Гумілевський, звинувачуючи її у висловлюваннях проти царя. Йшлося про те, що буцімто Краус, будучи роздратована рішенням виключити її дітей як австрійців зі школи, сказала: «Безобразие! И чем думает

идиот, который сидит там наверху, это нужно быть последним мерзавцем, негодяем, чтобы всю бес- сильную злобу свою распространять и на детей» [17, арк. 1]. Ці слова почула дружина Гумілевського, яка запитала Краус, як та сміє так висловлюватися проти царя, «живя в России, благодетельствованной ею и питаюсь ее хлебом». У відповідь прозвучало, що російська підтримка мало що означає і що «еще посмотришь, что он запоет дальше, когда его расколотят, а это наверняка будет» [17, арк. 1]. Однак, як показало слідство, цей донос на Краус (за дівочим прізвищем – Борошенко) був результатом давньої ворожнечі між сусідами. Виявилося також, що родина Гумілевських винаймала у Краус помешкання. З огляду на це можна припустити, що завдяки справі про неблагонадійність австрійської підданої Гумілевські прагнули вбити двох зайців: звести порахунки з сусідкою та позбавитися власниці будинку, можливо, перебравши на себе право власності. Результатом же цієї афери стало виселення наклепників та закриття справи.

Подібну мотивацію знаходимо у справі швейцара одного з будинків на Львівській вулиці Єфима Оксановського. Наприкінці 1914 р. його звинуватили у висловлюваннях проти царя, буцімто виказаних у розмові з прапорщиком Погатовкою та його знайомою: «я прежде подчинялся офицерам, а теперь не желаю; на войну я ни за что не пошел бы; что мне за охота голову свою сложить за государя, который приобретает лишние земли, будет в Петрограде жрать и пить, а я буду за него умирать» / за пізнішою усною версією: «что, Ваше Благородие, Вы идете на войну? А я бы на Вашем месте не поехал. Что мне пользы от того, что государь приобретет земли. Они там в Петрограде жрать и пить будут, а я все равно буду служить швейцаром, да и к тому же могу потерять ногу или руку» [16, арк. 1–2]. Нюанси в поданих «висловлюваннях» цікаві тим, що, корегуючи їхній зміст, прапорщик провадив до тяжчого обвинувачення швейцара, якому відтак закидали не тільки висловлювання проти царя, а й спробу схилити Погатовку до дезертирства. За версією ж Оксановського, йшлося про наклеп, який був помстою йому за те, що він поскаржився Київському коменданту на Погатовку, який не повертав йому ключ від ліфта і непристойно поводився. Чим завершилася справа, мені невідомо. Її розв'язання залежало від встановлення факту, хто з двох фігурантів першим написав заяву на іншого. Відтак справу передали військовому прокуророві [16, арк. 2].

Як бачимо, ця справа розкриває ще один із сюжетів, довкола якого вибудовувалася лінія

обвинувачення, – сумнів у доцільності війни та дезертирство. Сюжет універсальний. Ним заповнені й історії, що вийшли з-під пера Ярослава Гашека і набули популярності з його Швейком.

Розвиток цього сюжету ми бачимо й у справі проти єврейського солдата Факторовича, відкритій уже 23 липня 1914 р., тобто в самий початок війни. Проти нього виступив лікар Станіслав Людвигович Гінтило (39 років), римо-католик, шляхтич, який мешкав на вул. Пушкінській. У цьому випадку історик доводиться мати справу лише з одним описом подій – версією заявника, киянина, польського походження. Окрім того, знайдені матеріали показують, що заявник мав повну підтримку з боку тоді ще генерал-губернатора Трепова. Ситуацію, яка викликала обурення, лікар Гінтило описав таким чином: «21 сего июля я, едуци с дачи Кульженко в г. Киеве, сел в трамвай № 19 идущий из Пуши-Водицы в Киев. Вагон был переполнен пассажирами и я с трудом занял место на передней площадке, где находилась какая-то русская дама и человек 15 евреев с солдатскими кокардами на шляпах и в петлицах пиджаков. Во время хода трамвая один из евреев, оказавшийся впоследствии Мовшей Факторовичем, стал приставать к даме, которая в конце концов со слезами на глазах, стала просить защиты у пассажиров и обратилась даже к вагоновожатому с требованием остановить вагон, при чем возмущалась, что Факторович ведет себя так неприлично несмотря на военное положение. После этого я вмешался в этот разговор и потребовал, чтобы Факторович замолчал и не задевал политического и государственного строя» [20, арк. 34–34 зв.]. У відповідь порушник спокою ще й почав знущатися над Маніфестом імператора, звеселяти публіку, читаючи його, і заявляти про слабкість імператора, передрікаючи, що, отримавши ляпас від японців у попередню війну, Микола II має шанс, що «Вильгельм набьет ему морду». Водночас у протоколі показів Гінтило також ідеться про тиск, який опісля арешту Факторовича чинили на Гінтило євреї, змушуючи змінити свідчення [20, арк. 34 зв.]. Тож у цій справі не можна однозначно сказати, що було мотивом до заяви – чи обурення щодо поведінки солдата в трамваї, чи ж антисемітизм. Недарма в документах немає свідчень обвинуваченого, до того ж лише він один був заарештований, попри те, що трамвай був заповнений солдатами. Принагідно можна також зауважити, що антисемітизм був властивий польським колам у Києві. Зокрема, антисемітські заяви можна було знайти на шпальтах польської щоденної газети «Dziennik Kijowski», про що писав і київський цензор, характеризуючи видання так: «...Одной

из характерных особенностей газеты надо признать ее резкий антисемитизм, не сгладившийся и во время войны» [15, арк. 123–124].

Про те, що справи проти євреїв могли бути щонайменше частково сфабриковані, свідчить розслідування ситуації в Дарницькому таборі військовополонених. Його розпочали у відповідь на анонімний лист, адресований головнокомандувачу Південно-Західного фронту генерал-адміралу Брусилову в серпні 1916 р. Зокрема, в анонімі йшлося про таке: «Несколько месяцев назад на Дарницком изоляционно-пропускном пункте укрылись от строевой службы три еврея-вольноопределяющиеся первого разряда: Вайцман, Коган, Вайнлуд, но раньше укрытия они приняли православие <...>. Эти лица укоренились так на пункте, что распоряжаются везде и всюду и что только им вздумается в их еврейских головах...» [11, арк. 9]. Розслідування тривало декілька місяців. Хоч багато звинувачень супроти єврейських солдатів було знято, вони (навіть попри наведення у християнство та зміну імен) підлягали негайній депортації з Дарниці у внутрішні губернії Російської імперії. У цьому випадку вочевидь йшлося про антисемітизм, який спонукав автора анонімки звернути увагу найвищого командування на справи в Дарницькому таборі.

Як бачимо, прикладів для доносів, різного роду заяв та звернень, з яких розпочиналися справи супроти «внутрішнього ворога», є чимало. І хоча я не можу розглянути всі з них у рамках цієї публікації, зверну увагу на ще один важливий кейс, без якого картина буде неповною. Стосується він жінок. 29 червня 1915 р. Ставка поінформувала, що кількість хворих на венеричні захворювання, і особливо сифіліс, серед військовиків значно зросла. Пояснено це так: «Есть указания, что германско-еврейская организация тратит довольно значительные средства на содержание зараженных сифилисом женщин для того, чтобы они заманивали к себе офицеров и заражали бы их» [5, арк. 2]. Це означало початок «війни з проституцією», в рамках якої належало: «Признавая неотложно необходимым принятие самых решительных и суровых мер к возможному пресечению подобного рода явлений, верховный главнокомандующий повелел указать местным властям усилить, особенно в больших центрах (Варшава, Вильно, Киев) полицейский надзор за гостиницами, меблированными домами и внушающими подозрение частными квартирами, и нещадно карать в административном порядке штрафами и тюрьмой в высшем размере их содержателей, допускающих свидания для непотребства; женщин же, избличенных в передаче заразных

болезней, принудительно водворять в лечебные заведения на точном основании 158 ст. Устава о предупреждении и пресечении преступлений, а затем выселять в отдаленные губернии, предварительно подвергая их тюремному заключению в административном порядке, а в случаях же особо выделяющихся, когда установлена будет принадлежность к шайке, подвергать таких женщин в порядке 12 ст. Военного положения телесному наказанию независимо от указанных других последствий админвоздействия» [5, арк. 2]. Безапеляційність покарання можна пояснити загальним контекстом доби, на яку припав черговий виток боротьби з німецькими шпигунами під час Горлицького прориву та поразок російської армії. Зокрема, про «німецько-єврейську змову», метою якої було завдати удару імперії в тилу, газета «Київ» почала інформувати читачів уже наприкінці травня [1].

На виконання цього наказу київський поліцеймейстер зобов'язав поліцейські чини боротися з «таємною проституцією». На практиці це означало перевірку квартир, у яких, як їм доносили, жили повії. У разі, коли інформація підтверджувалася, обвинувачених жінок депортували за межі Київського військового округу у внутрішні провінції імперії. Покарання було жорстоким і не передбачало помилування від начальника військового округу. При цьому не можна не помітити, що затримані жінки не мали шансу виправдати себе. Завжди знаходилося достатньо свідків, які «бачили, як незнайомі солдати гостили у неї» або «бачили жінку в компанії незнайомих чоловіків» тощо. Часто цими свідками були сусіди або двірники. Тож можна висловити припущення, що і в таких випадках доноси були мотивовані персональним негативним ставленням до самотньої жінки з боку її сусіда/ів.

Як приклад можемо розглянути справу міщанки Теодосії Іванової. Згідно з рішенням начальника Київського військового округу від 6 березня 1916 р., її висилали за межі округу на весь період війни за «заняття проституцією». На Іванову, за її словами, заміжно варшавську міщанку, а тепер біженку, доніс двірник будинку, в якому вона оселилася. За свідченнями двірника Петра Андрійчука, «в последнее время начал замечать, что водит она в свою квартиру солдат и других лиц, где производится пьянство и затем оргии» [7, арк. 4]. Зранку з квартири Іванової виходили п'яні солдати, окрім того, на ніч приходив якийсь незнайомиць. Жінка не тільки спростовувала цю версію, але й висловила свої звинувачення щодо двірника, який «ведет дружбу с разными солдатами, занимается сводничеством, и почему-то по

ночам стучит к ней в комнату и выпускает солдат и при помощи их склоняет ее, чтобы она имела с ними сожительство» [7, арк. 5]. У відповідь на відмову двірник її побив. Своєю чергою, Андрійчук заявив, що вдарив, коли вона накинулася на нього після того, як він побачив ще й розпивання ханжі в її квартирі. До того ж він додав, що Іванова «мстит, что он препятствовал доступу в квартиру разных лиц <...>, и что это она оскорбляла действия полиции, называя всех барбосами, хабарниками <...>, и что на всех, в том числе правительстве ей плевать...» [7, арк. 6]. Попри те, що деякі свідки зазначили, що не можуть достеменно знати, що відбувалося у квартирі Іванової, обвинувальне рішення було ухвалено. При цьому найбільш сповненими деталями були покази сусідок. Наприклад: «Спрошенная прожив в доме 6 по Бассейной улице мещанка города Вильны Костанция Осиповна Ринкевич 43 лет, там же, где Иванова, видела, что входили разные военные и штатские лица, проводились непотребства... продавала ханжу... и находится в сожительстве с каким-то вокзальным служащим в течение 12 лет, несмотря на то, что имеет законного мужа, с которым не живет, последний ее бросил из-за того, что она после замужества начала заниматься проституцией. По существу же нанесения Андрійчуком побоев – он действительно ударил ее по лицу рукою за то, что она в присутствии показательницы ему заявила, что он будто бы предложил ей иметь с ним половое совокупление» [7, арк. 8]. Складно сказати, чи вигадані, чи правдиві були такі свідчення, однак не можна не помітити, що вони були дані в інтересах Андрійчука, а не Іванової.

Тож і щодо справи міщанки Теодосії Іванової бачимо, як обростали звинувачення додатковими деталями, які ще більше загострювали вину обвинуваченої. Так само прикметно, що в цьому, як і в інших подібних випадках, першопочаткове звинувачення в «таємній проституції» згодом супроводжувалося додатковим звинуваченням у забороненому продажі ханжі (денатурованого спирту), що фіксувалося в кінцевому рішенні начальника округу.

Окрім розглянутих випадків, коли йшлося про винайдення ворога, в окремих ситуаціях доноси та заяви могли призводити до вирішення нагальних проблем. Так, у вересні 1916 р. начальник штабу Київського військового округу доручив провести розслідування ситуації, описаної в черговій анонімці. У ній йшлося про те, що в одному з київських шпиталів офіцер бив поранених солдатів та надто рано випускав їх зі шпиталю [9, арк. 926]. В іншому випадку військова влада наказала розглянути справу, що була описана

в іншій анонімній заяві, підписаній «зрящим». У ній йшлося про крадіжки, які за наказом одного з офіцерів здійснював солдат. Награбоване майно переправлялося окремим транспортом у село [9, арк. 714]. Можна припустити, що у випадку анонімних листів, які стосувалися порушень, вчинених військовиками проти військовиків, анонімність могла бути проявом страху накликати на себе гнів з боку порушника.

Утім, не всі анонімки влада брала до уваги. Зокрема, у 1916 р. в одному доносі звинувачували декількох власників аптек у тому, що вони нелегально продають алкоголь та у 3–4 рази підвищують установлену ціну. Резолюція щодо цього звернення була така: не брати до уваги лист з огляду на його анонімність [6, арк. 1]. Можна припустити, що в цьому випадку було надто очевидно, що йдеться про наклеп, що й було причиною ігнорування звинувачення. Водночас заслуговує на увагу сюжетна лінія доносу. Адже боротьба з нелегальною торгівлею алкогольними напоями і особливо з продажем денатурованого спирту становила одну з найбільш проблем у діяльності міської поліції в часи війни [12, с. 62–78; 4, с. 451–452].

Насамкінець зверну увагу на ще один приклад, наймовірніше атмосферний у змалюванні міського життя. Йдеться про анонімний лист, підписаний «киевским обывателем». Лист адресовано київському губернатору з проханням хоч раз подивитися, що відбувається на вулицях Києва о 5-й годині ранку: «Многочисленные оравы дворников или каких-то хулиганов, вооруженных длинными метлами, взмахивают ими по мостовой, вздымая ужасную пыль, которая летит в окна больниц, лазаретов и вообще доверчивому обывателю, имевшему неосторожность оставить открытым свое окно, в расчете на свежий воздух и утреннюю прохладу... каждый день с 5 часов утра столбом подымается ужаснейшая пыль, перемешанная с конским навозом и иным сором, и несется по всему городу, окружая его густым облаком... Запретите, ради Бога, это ужасное “заметание”» [10, арк. 393]. Слід сказати, що губернатор дослухався поради і проїхався по місту одного ранку. Результатом став його наказ київському поліцеймейстеру вжити заходів, щоб покращити ситуацію з ранковим замітанням київських вулиць [10, арк. 394].

Підсумовуючи, зазначу, що я свідомо того, що ця стаття ставить більше питань, аніж дає відповідей. Попри це сподіваюся, що наведений вище матеріал допомагає краще зрозуміти міську політичну культуру Києва, яка проявлялася в іншуванні «внутрішнього ворога». Як було показано, кияни

вдавалися до доносів, зверталися до поліції, писали анонімні листи на тих, кого підозрювали в нелояльності до Російської імперії, у шпигунстві, у проституції, нелегальному продажі алкогольних напоїв, різного роду правопорушеннях тощо. Мотивації таких вчинків різнилися. У більшості випадків можемо зафіксувати пильність, зведення порохунків, антисемітизм, антинімецькі настрої небайдужих авторів/позивачів. При цьому можна побачити, що змістовна частина обвинувачень відповідала сформульованому владою та підхопленому пресою дискурсу іншування. Тож жертвами

доносів і звернень до поліції ставали російські німці, австрійські та німецькі піддані, євреї, самотні жінки. Варто зауважити, що київські приклади відповідають дослідженням на основі інших міст Російської імперії кейсам. Часто обвинувачення були безпідставними і сфабрикованими. Водночас, порівнюючи з культурою доносів сталінських часів, слід зазначити, що кожен із випадків розслідувався, і якщо не було достатньо доказів вини, то справи закривалися. Отже, також маємо підстави констатувати наявність простору для правосуддя в тогочасному Києві.

Список літератури

1. А. С. Станислав Тур о немецкоеврейском союзе / А. С. // Киев. – 1915. – 26 мая.
2. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) / І. В. Басенко // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 70–77.
3. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) / І. В. Басенко // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143 : Історичні науки. – С. 15–20.
4. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення / О. Л. Вільшанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : історичні нариси / упоряд. О. Реснт. – Київ : Кліо, 2014. – С. 440–467
5. Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 291. – Спр. 669. – 53 арк.
6. Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 291. – Спр. 1291. – 2 арк.
7. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 54. – Спр. 64. – 12 арк.
8. Державний архів Київської області. – Ф. 2031. – Оп. 1. – Спр. 861. – 18 арк.
9. Державний архів Київської області. – Ф. 2031. – Оп. 1. – Спр. 864. – 938 арк.
10. Державний архів Київської області. – Ф. 2031. – Оп. 1. – Спр. 910. – 584 арк.
11. Державний архів Київської області. – Ф. 2031. – Оп. 2. – Спр. 443. – 638 арк.
12. Джумига С. В. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) : дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / С. В. Джумига. – Одеса, 2015. – 248 с.
13. Немцы на русской службе // Киев. – 1914. – 20 октября.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3260. – 555 арк.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 579. – 148 арк.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5722. – 3 арк.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5728. – 3 арк.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5766. – 398 арк.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5767. – 484 арк.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 442. – 113 арк.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707 – Оп. 82. – Спр. 48. – 160 арк.
22. Goldman W. Inventing the enemy: denunciation and terror in Stalin's Russia / Wendy Z. Goldman. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 320 p.
23. Hagen von M. The entangled Eastern front in the First world war / M. von Hagen // The empire and nationalism at war / ed. by Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, and Mark von Hagen. – Bloomington : Slavica, 2014. – P. 26–27.
24. Hatlie M. Riga at war 1914–1919. War and wartime experience in multi-ethnic metropolis / M. Hatlie. – Marburg : Verlag Herder-Institut, 2014. – 363 p.
25. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire. The campaign against enemy aliens during WWI / E. Lohr. – Harvard University Press, 2003. – 256 p.
26. Lohr E. War nationalism / E. Lohr // The empire and nationalism at war / ed. by Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov, and Mark von Hagen. – Bloomington : Slavica, 2014. – P. 97–101.
27. Robert J.-L. Conclusion: towards a social history of capital cities / J.-L. Robert, J. Winter // Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914–1919 / eds. J. Winter, J.-L. Robert. – Vol. 1 : A social history. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 527–553.

O. Betlii

CULTURE OF DENUNCIATION AND INVENTION OF AN “INTERNAL ENEMY” IN KYIV DURING WWI

Any war constructs its own “Other” and depicts its own enemies. One of the most usual ways to do so is to suggest the division line within an urban society dividing it into different groups according to the ethnic origins, social roles, state loyalties, etc. At the early stage of a war, city dwellers woke up as either true citizens of a proper state or as outsiders, traitors, spies, or shirkers. That was a common habitants’ experience of the European multiethnic cities. The article focuses on Kyiv, aiming to explore more deeply various war experiences of the dwellers and to investigate different aspects of otherness discourse in the city during the wartime. Perception of the other was quite a sensitive issue during the war. There were many nuances in replicated images which reflected official politics and practices of self-representations as a true

citizen/patriot, the studies of which lead to a better understanding of a new social order within an urban community in the home front. The paper aims at exploring how city-dwellers in Kyiv reacted to the campaigns against spies, traitors, prostitutes, Austrians, Germans, Jews, started by the Russian government at the beginning of WWI, in order to examine how and for what purposes the authors of denunciations and anonymous letters exploited the “images of the enemy” defined by the state. The claim is that “enemy-hunting” was often a justified means to resolve long-standing conflicts between two parties. At the same time, as analyzed materials show, one can see that the society knew how to identify and destroy an “internal enemy” during the war period. There were people ready to use denunciation as an instrument to deal with their own enemies or to punish those who looked suspicious. The official orders and the press showed them how to achieve this goal, and whom and on which purpose to blame. In contrast to Stalin’s Soviet Union, the police, court, and even military officials were willing to investigate each particular case. Thus, there was still a room for justice. Finally, as is demonstrated in the article, there were some positive consequences of denunciations, which led to some solutions and improvements.

Keywords: denunciations, internal enemy, Kyiv, WWI.

Матеріал надійшов 23.03.2017

УДК 94:325.254.6(47+57)“19”

Свеженцев М. Д.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ У СРСР: ТВОРЕННЯ ПОВОЄННОГО КРИМУ

У статті проаналізовано повоєнні перетворення в Криму, що стали наслідками радянської національної політики. У цей час спустошений та знелюднений Крим починає (чи, радше, продовжує) змінюватися не лише в плані демографічного складу його мешканців, але й образно: радянська влада продовжує колонізацію півострова та творить нове уявлення про нього. Спираючись на теоретичний інструментарій постколоніальної теорії, зроблено спробу проаналізувати фактори, які впливали на творення нової спільноти радянських «кримчан».

Ключові слова: переселенський колоніалізм, Крим, Радянський Союз, депортація, міграція.

Вступ

У другій половині ХХ ст. в західній історіографії з’явився напрям колоніальних та постколоніальних студій. Нові дослідження змінили традиційні підходи до імперіології та історії загалом, зокрема в дослідженнях гендеру та сексуальності, класових та расових відносин, інших суспільних ієрархій та структур влади (*power structures*). Застосування постколоніальної теорії до досліджень з історії заморських колоній кардинально

змінило наявні історичні наративи та дало змогу переосмислити динаміку владних відносин, що існувала в європейських імперіях [27; 35; 31]. Новий підхід, принаймні частково, «деколонізував» стосунки між різними соціальними групами, а також доповнив розуміння відносин метрополія–колонія, колонія–колонія в історії різних європейських імперій у різні історичні періоди.

Методологія досліджень постколоніалізму майже не застосовується до історії східноєвропейських імперій. Західна історіографія, за